

بخشی از صندلی خاتم معرق،
محفوظ در موزه ملی، زمان ساخت:
پهلوی دوم، نام سازنده: هنرمندان
کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده
هنرهای سنتی، مأخذ: نگارندگان



مطالعه و تحلیل شیوه اجرایی خاتم معرق از دوره قاجار تا دهه اخیر

سمیرا عرب* غلامعلی حاتم** فاطمه شاهرودی***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۳/۲۴

صفحه ۱۷۱ تا ۱۸۹

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

طبق منابع تاریخی خاتم‌کاری یکی از هنرهای چوبی ایرانی بوده که با استناد به رحل چوبی محفوظ در موزه متروپولیتن، آغاز آن از دوره آل مظفر شکل گرفته است. خاتم‌کاری در هر دوره ویژگی‌های منحصر به فردی داشته و همین مسئله سبب شده آثار شاخصی که از هر دوره بر جا مانده بخش مهمی از هنر ایرانی را شکل دهد. این پژوهش با هدف تحلیل شیوه اجرایی خاتم معرق از دوره قاجار تا دهه اخیر علاوه بر تبیین ویژگی‌های این شیوه به واکاوی آثار به جای مانده نیز پرداخته است. **سؤال‌های** این پژوهش عبارتند از: ۱. ویژگی‌های فنی شیوه خاتم معرق چیست؟ ۲. چه عواملی در تداوم خاتم معرق از دوره قاجار تا دهه اخیر مؤثر هستند؟ **روش تحقیق**، در این پژوهش توصیفی-تحلیلی است و رویکرد آن از نظر روش شناختی، مبتنی بر رویکرد ساخت‌گرا است و شیوه جمع‌آوری اطلاعات مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی بوده است. به منظور پاسخ‌دهی به سؤال‌ها مطرح شده و همچنین تحقق هدف پژوهش، پس از تبیین شیوه خاتم معرق و تحلیل چگونگی تداوم آن تا دهه اخیر، ۶ اثر خاتم معرق از دوره قاجار تا دهه اخیر به عنوان جامعه هدف پژوهش تحلیل و واکاوی شدند. **نتایج** تحقیق حاکی از آن بوده که شیوه خاتم معرق به گونه‌ای است که براساس آن در یک اثر خاتم‌کاری می‌توان علاوه بر تفکیک رنگی بین خاتم‌ها، زیبایی، تنوع طرح و نقش نیز ایجاد نمود. با توجه به بررسی‌های صورت گرفته می‌توان نتیجه گرفت شیوه خاتم معرق یکی از روش‌های پر اهمیت در خاتم‌کاری دوره قاجار بوده که تا دهه اخیر تداوم یافته و نمونه‌های موجود بررسی شده گواهی بر این امر است.

کلیدواژه‌ها

خاتم معرق، دوره قاجار، خاتم پره‌ای، خاتم پره‌ای لایه دار، تفکیک رنگی.

* دانشجوی دکتری رشته تاریخ تحلیلی و تطبیقی هنر اسلامی، دانشکده هنر، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، کارشناس پژوهشی
Email: Shamira_arab@yahoo.com

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

** استاد تمام دانشکده هنر، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، شهر تهران، استان تهران (نویسنده مسئول)

Email: Qol.Hatam@iauctb.ac.ir

Email: pajooeshhonor@yahoo.com

*** استادیار دانشکده هنر، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران-ایران

مقدمه

پژوهش آثار خاتم معرق به جای مانده از دوره قاجار تا دهه اخیر بوده که در شهر تهران و در گنجینه‌های: پژوهشکده هنرهای سنتی، موزه کاخ نیاوران، موزه رضا عباسی، موزه مقدم، موزه هنرهای ملی، موزه حرم عبدالعظیم حسنی^(۱)، موزه بنیاد مستضعفان، موزه استاد صبا، موزه ویکتوریا و آلبرت و مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان، تالار خاتم کاخ مرمر و مجموعه شخصی محفوظند. نمونه‌های آماری شامل ۳ اثر محفوظ در مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان، موزه استاد صبا و موزه رضا عباسی؛ ۲ اثر محفوظ در پژوهشکده هنرهای سنتی و ۱ اثر محفوظ در موزه ویکتوریا و آلبرت بوده که به صورت هدفمند انتخاب شده است. از دلایل عمده در انتخاب این آثار علاوه بر شاخص بودن، تنوع خاتم پرده‌ای مورد استفاده در آن‌ها است. شیوه تحلیل و اکاوی اطلاعات کیفی و روش نمونه‌گیری به صورت انتخابی و هدفمند بوده است.

پیشینه تحقیق

با وجود اهمیت و غنای هنر خاتم‌کاری به ویژه خاتم‌کاری به شیوه قاجار تاکنون پژوهش‌های اندکی در این خصوص به نگارش در آمده است. عدم آشنایی فنی نسبت به این هنر، سبب شده نه تنها کمتر مورد توجه و اهمیت قرار گیرد بلکه آنچه در منابع به آن اشاره شده، با ابهاماتی مواجه گردد. در منابع انتشار یافته در خصوص هنرهای چوبی به ویژه خاتم‌کاری از دوره قاجار با عنوان دوره اضمحلال و نابودی در خاتم‌کاری یاد شده است. از جمله پژوهش‌هایی که به طور کلی ویژگی‌های تاریخی و هنری خاتم‌کاری را مورد مطالعه قرار داده می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود: مقاله‌ای با عنوان «نوآوری در شیوه خاتم‌کاری دوره قاجار» (سمیرا عرب، غلامعلی حاتم و فاطمه شاهرودی، فصلنامه نگره، ۵۷، ۱۴۰۰) به تحلیل مؤلفه‌های نوآورانه در منبر خاتم‌کاری محفوظ در مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان پرداخته شده است. در این مقاله اشاره شده که منبر مذکور یکی از آثار شاخص خاتم‌کاری به شیوه قاجار بوده که مؤلفه‌های خاتم‌کاری این دوره مانند خاتم توگلو مروارید، خاتم به شیوه چیدمان گره و ... را دارد. همچنین در مقاله‌ای با عنوان «تکنیک‌های تزیینی و شیوه ساخت مصنوعات چوبی ایران در دوران اسلامی» (مجید ساریخانی، میراث جاویدان، ۵۵، ۱۳۸۵) به مصنوعات چوبی به ویژه به خاتم‌کاری پرداخته است. در این مقاله نویسنده همچنین به معرق خاتم به عنوان یکی از هنرهای چوبی پرداخته اما به خاتم معرق اشاره‌ای نشده است. علاوه بر آن مریم اکبرزاده در پایان‌نامه کارشناسی ارشد از دانشگاه شیراز با عنوان «بررسی نقوش خاتم گره در خاتم‌سازی سبک شیراز» (۱۳۹۴) با راهنمایی محمد صادق میرزا ابوالقاسمی به خاتم‌کاری دوره‌های مختلف و نقوش خاتم گره در هر دوره پرداخته است. در بخش مربوط به

خاتم‌کاری یکی از هنرهای چوبی ایرانی بوده که پیوندی محکم با مبانی فرهنگی و اجتماعی دارد؛ بازتاب پتانسیل‌های بی‌شمار این هنر در تزیینات معماری و کاربرد آن در زندگی روزمره به قدر کفایت چشمگیر بوده و در همین راستا غنا و جلای این میراث ارزشمند فرهنگی را افزون نموده است. این هنر به عنوان یکی از روش‌های تزیین در هنرهای چوبی از اهمیت بسیاری برخوردار بوده که آغاز آن با استناد به رحل چوبی محفوظ در موزه متروپولیتن، مربوط به دوره آل مظفر است. خاتم‌کاری در دوره قاجار با دستاوردهای ارزشمندی روبرو بوده که برخی از آن‌ها چنان مستحکم بنا شده که تاکنون تداوم یافته است. یکی از مهم‌ترین دستاوردهای خاتم‌کاری دوره قاجار شیوه خاتم معرق محسوب می‌گردد که پایه‌های مستحکم آن سبب تداوم آن تا دهه اخیر شده است. اهمیت و ارزش‌های خاتم معرق به حدی است که شناسایی و تبیین آن در حوزه آثار هنر خاتم‌کاری امری لازم و ضروری است. مطالعه خاتم معرق و آثار به جای مانده از آن که از سرمایه‌های هنری ایران محسوب می‌گردد، مسیر تحول این هنر به ویژه پس از دوره قاجار را تا حدودی بازگو می‌نماید و در جهت شناسایی و حفاظت آثار باقی مانده می‌تواند حائز اهمیت باشد. هدف پژوهش حاضر به طور کلی تحلیل فنی شیوه خاتم معرق و تبیین عوامل مؤثر در تداوم این شیوه است. همچنین این پژوهش در پی پاسخ به سؤال‌ها زیر می‌باشد:

- ۱- ویژگی‌های فنی خاتم معرق چیست؟ ۲- چه عواملی در تداوم خاتم معرق از دوره قاجار تا دهه اخیر مؤثر هستند؟

ضرورت و اهمیت تحقیق در مرحله اول لزوم بررسی فنی شیوه خاتم معرق به عنوان یکی از مهم‌ترین دستاوردهای خاتم‌کاری قاجار و از زیر مجموعه‌های خاتم‌کاری بوده که تاکنون به صورت مجزا بررسی نشده و در ادامه تحلیل چگونگی تداوم این شیوه و تبیین مؤلفه‌های مؤثر در تداوم آن است.

روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و شیوه جمع آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و میدانی است که با روش مراجعه به آثار و مشاهده مستقیم تصاویر انجام شده است. به دلیل محدودیت‌های نوشتاری، به جای استناد علمی در موارد متعدد از شیوه تولید علم بهره گرفته شده است. ویژگی موضوعی در این تحقیق ایجاب نموده تا از رویکرد ساخت‌گرا برای تحلیل و اکاوی استفاده شود؛ رویکرد ساخت‌گرا به شناسایی و اکاوی اجزای یک اثر و نشان دادن دلالتی که در کلیت ساختار اثر هست کمک می‌نماید. بنابراین پس از بررسی و مطالعه اولیه خاتم‌کاری، شیوه خاتم معرق تبیین و چگونگی و عوامل تداوم آن با تحلیل آثار مورد مطالعه صورت گرفته است. جامعه آماری این

است. یکی از مهم‌ترین مواردی که در پژوهش پیش رو به آن پرداخته شده در حالی که متأسفانه پیش از این به آن توجهی نشده، تبیین فنی شیوه خاتم معرق بوده است؛ این شیوه با وجود اهمیتی که در خاتم‌کاری دارد تاکنون به عنوان شیوه‌ای مجزا که دارای مؤلفه‌های ارزشمند بوده تاکنون مورد تحلیل فنی در منابع قرار نگرفته است.

۱- مفاهیم نظری و ادبیات تحقیق

۱-۱- سیر تاریخی خاتم‌کاری

خاتم‌کاری یکی از روش‌های تزیین سطح اشیاء چوبی بوده که از دوره آل مظفر مورد توجه هنرمندان ایرانی قرار گرفته و آثار بسیاری با این شیوه تزیین و در تاریخ خاتم‌کاری ماندگار شده است. اولین اثر خاتم‌کاری رحل چوبی محفوظ در موزه متروپولیتن بوده که براساس مضامین کتیبه آن مشتمل بر نام سازنده (حسن ابن سلیمانی) و زمان ساخت (۷۶۱ ه.ق) است. در تصویر ۱ رحل چوبی و در تصویر ۲ بخشی از بدنه رحل که در آن گل‌های خاتم نمایش داده شده، مشاهده می‌گردد.

خاتم‌کاری به عنوان زیر مجموعه‌ای از هنرهای چوبی در هر دوره‌ای ویژگی‌های فنی و منحصر به فردی را جذب نموده است. دوره صفوی یکی از دوره‌های درخشان هنر خاتم‌کاری در ایران بوده که آثار به جای مانده از این دوره گواهی بر این امر است. در زمان صفوی درهای ورودی به ویژه در کاخ‌ها، رحل قرآن، صندوق قبور و صندلی از جمله آثاری بودند که با خاتم تزیین شده است. صندوق مرقد حضرت موسی بن جعفر^(ع) در کاظمین به تاریخ ۹۰۶ ه.ق یکی از ظریف‌ترین شاهکارهای خاتم‌کاری بوده که به دست استاد محمد جمعه ساخته شده است. «در زمان صفوی مرکز خاتم‌سازی شهر اصفهان بود، اما بعدها که این هنر رو به انحطاط گذاشت، شهر شیراز یگانه مرکز صنعت خاتم‌سازی شد و ساختن اشیایی مانند تخته نرد و شطرنج، رحل قرآن و قاب‌های کوچک ادامه یافت» (طهوری، ۱۳۶۵، ۱۸). نقش، طرح و ظرافت در آثار این دوره به روشنی مشاهده می‌شود؛ تأمل و بررسی دقیق آثار خاتم‌کاری به شیوه صفوی حاکی از این است که در اواخر این دوره خاتم به صورت قامه ۱ ساخته و مورد استفاده قرار گرفته است. تا پیش از آن اغلب خاتم‌ها به شکل تک گل و در اصطلاح گره ۲ ساخته و مورد استفاده قرار گرفته و



تصویر ۱. رحل چوبی، به تاریخ ۵۷۶۱ ه.ق، مأخذ: www.metmuseum.org

تحلیل خاتم دوره قاجار به خاتم نیمه معرق به عنوان یکی از نوآوری‌های خاتم‌کاری دوره قاجار اشاره شده است. کتاب «هنر خاتم‌سازی در ایران» (طهوری، ۱۳۶۵)؛ کتاب «هنر خاتم» (روزی طلب و جلالی، ۱۳۸۲) به کلیات و مبانی خاتم‌کاری اشاره شده است؛ کتاب اول مباحث کلی و دومی مباحث تخصصی‌تر شامل مواد و ابزار خاتم‌کاری را اشاره نموده است. از دلایل ذکر نام این دو کتاب در بخش پیشینه، فارغ از صحت مباحث تاریخی، تحلیل تخصصی و فنی خاتم‌کاری بوده که از ارزش و اهمیت بسیاری برخوردار



تصویر ۲. بخشی از رحل چوبی، به تاریخ ۵۷۶۱ ه.ق، مأخذ: Ibd0



تصویر ۴. در ورودی عمارت تخت مرمر، دوره زند، حدود ۱۱۶۰ هـ، بخشی از تزیینات معماری مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان، مأخذ: همان.

خاتم‌سازی وارد آورد و اعتبار و اصالت آن را خدشه‌دار کرد» (روزی طلب، جلالی، ۱۳۸۲، ۶۱). همچنین در جایی دیگر آمده: «هنر خاتم در این دوره راه انحطاط و زوال در پیش گرفت» (همان، ۶۳). اگر چه کتاب مذکور یکی از منابع ارزشمند خاتم‌کاری بوده و نویسندگان زحمت بسیار در ارائه اطلاعات پایه مانند مواد اولیه، ابزار و ... نموده‌اند اما همان‌طور که ذکر آن نیز رفت دقت در ارائه مباحث تاریخی چندان مورد توجه قرار نگرفته است. اگرچه در دوره قاجار خاتم‌کاری به دلایل گوناگون همچون گذشته از رونق بسیار برخوردار نبوده، اما دستاوردهای ارزشمندی که به خاتم‌کاری این دوره افزوده شده عاری از اصالت نبوده و برخی چنان مستحکم بر جان خاتم‌کاری نفوذ کرده که تاکنون نیز تداوم یافته است. یکی از آثار شاخص در این دوره منبر محفوظ در مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان بوده که در تاریخ ۱۲۷۴ هـ به دست استاد محمد جعفر



تصویر ۳. خاتم گره با نقش هندسی عروسک، دوره صفوی، بخشی از خاتم‌کاری صندوق مقبره شیخ صفی در اردبیل، مأخذ: نگارندگان

کتر به صورت قامه به کار رفته است. یکی از نمونه‌های شاخص آن در دوره صفوی صندوق مقبره شیخ صفی الدین در اردبیل بوده که مربوط به دوران حکومت شاه اسماعیل است (تصویر ۳).

خاتم‌کاری در دوره زندیه با همان شیوه‌های گذشته ادامه یافته و آثار بی‌شماری در داخل و خارج از ایران با این هنر تزیین شده است. یکی از شاخص‌ترین نمونه‌های خاتم‌کاری دوره زندیه (حدود سال ۱۱۶۰ هـ) در ایران، خاتم‌کاری درهای ورودی عمارت تخت مرمر در مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان است (تصویر ۴).

خاتم‌کاری در دوره قاجار همراه با نوآوری‌هایی بوده که سبب شده آثار ارزشمندتر از این دوره برجای ماند. برخی منابع نه تنها مبانی پایه‌ای شامل تعاریف و یا روش‌های مرسوم در خاتم‌کاری این دوره را به درستی بیان نکرده، بلکه از آن با عنوان دوره زوال، افول و رکود خاتم‌کاری یاد نموده‌اند؛ از جمله: «سلطین قاجار به تقلید از آثار و کارهای باقی مانده از دوران صفوی با هدف عوام فریبی و نه از روی باور، اقدام به تزیین اماکن متبرکه، به‌ویژه قبور ائمه اطهار کردند. این نوع رویکرد عوام فریبانه؛ یعنی وسیله قرار دادن یک هنر اصیل برای رسیدن به اغراض و امیال سیاسی باعث انحطاط و گمراهی آن گردید. این نوع برخورد با هنر خاتم، ضربه مهلکی بر پیکر هنر و صنعت

ویژگی‌ها را تنها در صورتی که حاصل روند فرسایش طبیعی اثر باشد، قابل پذیرش می‌شمارند (Baldini, ۱۹۹۶، ۵۵-۵۸). در این دوره مؤلفه‌هایی که بر پیکر خاتم‌کاری نفوذ یافته اصالت و ارزش‌های ملی اثر را دچار اختلال نکرده و می‌توان گفت خاتم‌کاری را همگام با این ویژگی‌ها به مراحل ترقی نزدیک‌تر ساخته است. در تعیین معیارهای اصالت آثار هنری و تاریخی ارزش‌های ملی اثر در دوره قاجار مورد اهمیت بوده است؛ «براساس تلقی از مفهوم ارزش، این مفهوم در اصل براساس سلامت فیزیکی اثر در گذر زمانی روی خواهد داد و تغییرات دگرگونی زمان در حفاظت از ارزش‌ها تأثیرگذار است» (Jokilehto, 2006، 74).

خاتم‌کاری پس از دوره قاجار تا دهه اخیر با استناد به آثار باقی مانده، همچنان رونق خود را حفظ نموده و به مسیر گذشتگان ادامه داده و با نوآوری‌هایی نیز همراه شده است. شیوه خاتم معرق یکی از مهم‌ترین دستاوردها و از نوآوری‌های ارزشمند خاتم‌کاری به شیوه قاجار بوده که تا دهه اخیر نیز تداوم یافته است. از جمله آثار شاخص در این راستا که مربوط به دوره پهلوی دوم بوده می‌توان به میز تحریر و صندلی محفوظ در گنجینه پژوهشکده هنرهای سنتی ۳ اشاره نمود که به دست هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری گنجینه مذکور ساخته شده است (تصویر ۶).

۱-۲- تعاریف

در دایره المعارف فارسی، تعریفی از خاتم‌کاری و خاتم‌سازی ذکر شده که عبارتست از: هنر آراستن سطح اشیا، به صورتی شبیه موزاییک، با مثلث‌های کوچک. طرح‌های گوناگون خاتم همواره به صورت اشکال منظم هندسی بوده است. این اشکال هندسی را با قرار دادن مثلث‌های کوچک در کنار هم نقش‌بندی می‌کنند. مثلث‌ها را از انواع چوب و فلز و استخوان می‌سازند. هر چه مثلث‌ها ریزتر و ظریف‌تر باشند، خاتم مرغوب‌تر است. در یک طرح خاتم، برای ساختن کوچک‌ترین واحد هندسی، حداقل سه مثلث و برای بزرگ‌ترین آن، حداکثر چهارصد مثلث به کار می‌رود (مصاحب، ۱۳۴۵، ۸۷۳). در تعریفی که سازمان صنایع دستی در سال ۱۳۶۶ ه.ش از این هنر نموده است باید گفت که به نظر می‌رسد همان اشکالات مفهومی مجدد تکرار شده: «خاتم هنر آراستن سطح اشیاء چوبی به صورتی شبیه موزاییک با مثلث‌های کوچک ۳ پهلوی یا ۲ پهلوی برابر چوبی، استخوانی یا فلزی است» (اخوان فراهانی و دیگران، ۱۳۷۰، ۱۱۰).

هنرفر در کتاب سیری در صنایع دستی ایران درباره خاتم‌کاری چنین گفته است: خاتم‌کاری عبارت است از کنده‌کاری یک طرح به وسیله اجزای چوبی و مواد دیگر که بعداً بر زمینه چوبی نصب می‌گردد. این هنر از زمان‌های بسیار دور در خاور نزدیک شناخته شده است. مراحل



تصویر ۵. منبر، محفوظ در مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان، سال ساخت: ۱۲۷۴ ه.، نام سازنده: محمد جعفر شیرازی، مأخذ: همان.

شیرازی ساخته شده و در حال حاضر در سالن عاشورایی موزه مذکور محفوظ است (تصویر ۵). در این دوره سعی در خلق آثاری شده که تا امروز ویژگی‌های اصالت در میراث فرهنگی در آن‌ها رعایت شده است. اصالت ۴ در زبان فارسی گستره معنایی وسیعی دارد و می‌تواند بیانگر مفاهیم فلسفی متعددی نیز باشد. «اصالت به معنای اصل یا اورجینال ۵۵ بوده است و دیگری به معنای اصیل بودن و داشتن صحت و اعتبار و ارزش است» (باغبان ماهر و غلامیان، ۱۳۸۹، ۴۴).

سنجش اصالت در آثار تاریخی میراث فرهنگی نیازمند معیارهایی است که بر تمامیت اثر و نه صرف یکی از نموده‌های وجودی آن تأکید می‌نماید. در این راستا تغییر مواد و مصالح، طرح‌ها، فنون کهن و حتی تغییر کاربری اثر به خودی خود به معنای وقوع جعل یا دخل و تصرف غیر مشروع نخواهد بود. معیارهایی همچون اصالت ماده و یا صورت، موقعیت اثر را نسبت به یک لحظه تاریخی ویژه ارزیابی می‌نماید و تغییرات حاصله از گذشت زمان در این

۱. بسیاری از آثار خاتم‌کاری در کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی توسط جمعی از هنرمندان این کارگاه ساخته شده و با عنوان اثر گروهی هنرمندان این کارگاه به ثبت رسیده است.

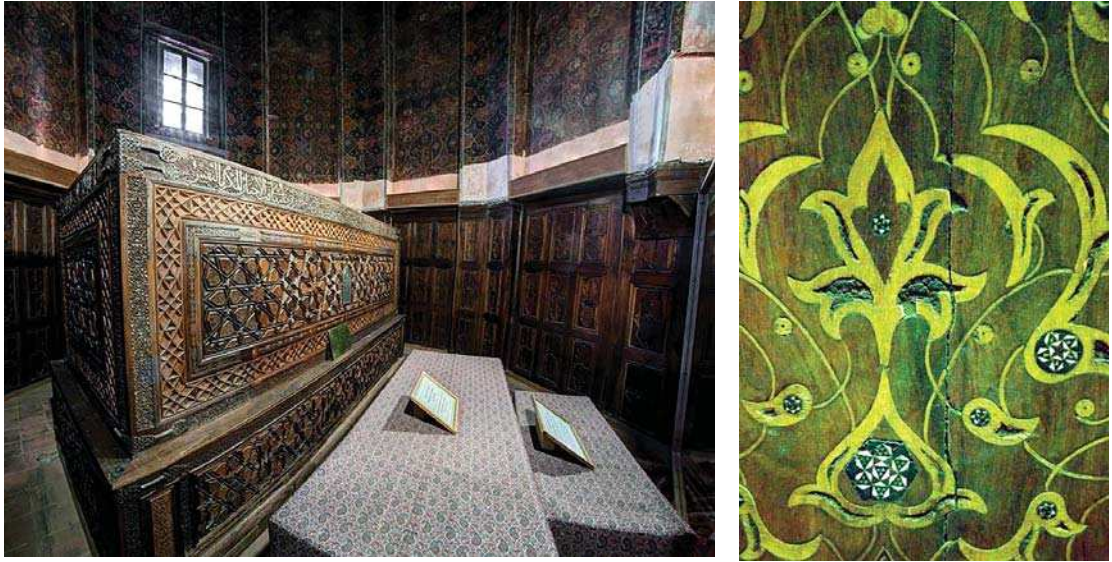


تصویر ۶. میز تحریر و صندلی، محفوظ در مجموعه پژوهشکده هنرهای سنتی، زمان ساخت: پهلوی دوم، نام سازنده: هنرمندان کاگاره خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی^۱، مأخذ: همان.

از سنگ مرمر متعلق به ۳۵۰ سال قبل از میلاد در قصری در هالی کارناس (Hali Carnas) در ترکیه امروزی است. معرق‌کاری نوعی بیان هنری است که در آن به جای استفاده از رنگ بر روی بوم، می‌توان از کنار هم قرار دادن تکه‌های چوب، سنگ، کاشی، شیشه و چرم در رنگ و بافت‌های مختلف آثار با ارزشی را خلق کرد (آشوری، ۱۳۹۶). در کتاب معرق روی چوب (کریم نیا، ۱۳۷۵، ۱۱) ذکر شده که زمان مشخصی درخصوص پیدایش و تاریخ معرق روی چوب وجود ندارد؛ ایشان آغاز این هنر را هم‌زمان با آغاز معرق کاشی با استناد به گنبد سرخ مراغه دانسته است. لازم به ذکر است وجه شباهت این دو هنر رنگین بودن قطعات است و در اجرا با هم تفاوت‌هایی دارند. در ادامه کریم نیا به مباحث مربوط به آغاز معرق در اداره کل هنرهای ملی کشور، مدارس هنر، مراکز هنری و تأثیرگذاری آن‌ها در رشد این هنر اشاره نموده است. در خصوص خاتم معرق چندان اطلاعات مستندی منتشر نشده و در برخی منابع از آن به عنوان بخشی از هنرهای تلفیقی چوبی (ابن عباسی و مقتدائی، ۱۳۹۲، ۱۰۸) یاد شده است. در کتاب مروری بر صنایع دستی ایران در تعریف معرق آمده: هنر معرق روی چوب، یکی از رشته‌های پر پیشینه صنایع دستی ایران است که به نسبت سایر صنایع چوب دارای قدمت و نفاست بیشتری است و طبق اسناد و مدارک

مختلف این هنر عبارت است از کنار هم قرار دادن قطعات کوچک و چسباندن آن‌ها به یک سطح به وسیله چسب یا میخ. هنر خاتم‌کاری نوع مخصوصی از هنردستی است که قدمت زیادی ندارد. قدیمی‌ترین نمونه آن در اروپا تقریباً هم‌زمان با قدیمی‌ترین نوع آن در ایران است. در ایتالیا نوع خاصی از این هنر دستی به صورت قطعات استخوان و عاج و چوب که گاه رنگ می‌شده و گاه طبیعی آن به کار می‌رفت بر روی هم طرحی را تشکیل می‌داده است که قدمت آن به سده هشتم ه.ش می‌رسد (هنر فر، ۱۳۵۵، ۳۶۱). تعریف جامع‌تری که در خصوص خاتم‌کاری نسبت به سایر تعاریف می‌توان ارائه نمود عبارتست از: خاتم‌کاری مشتمل بر خاتم‌سازی و خاتم‌چسبانی است؛ خاتم‌سازی عبارتست از مجموعه فعالیت‌های خاتم‌ساز بوده که شامل کنار هم قرار دادن و چسباندن رشته‌های باریک چوبی، فلزی و استخوانی از پهلوی بر اساس یک طرح هندسی است. خاتم‌چسبانی نیز مجموع فعالیت‌هایی همچون نصب برش‌های قامه خاتم روی اشیا چوبی به کمک چسب، پرداخت و رنگ‌کاری اثر است.

در خصوص معرق چوب اطلاعات دقیق و قابل استنادی تاکنون منتشر نشده است؛ معرق‌کاری به احتمال زیاد در آسیای صغیر به وجود آمده و در آنجا رشد کرده است. قدیمی‌ترین اثر شناخته شده از این هنر، معرقی است که



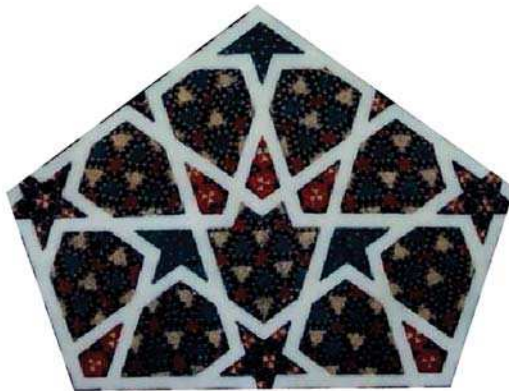
تصویر ۱-۷- بخشی از خاتم معرق در ورودی بقعه شاه نعمت الله ولی در ماهان، زمان ساخت: دوره صفوی؛ ۲- صندوق چوبی مقبره شیخ صفی در اردبیل، زمان ساخت: دوره صفوی-شاه اسماعیل، مأخذ: همان.

از اجرا مربوط به معرق کاری بوده و در خاتم کاری از این شیوه استفاده نمی شود. همچنین از دیگر تفاوت های این دو شیوه می توان به جور کردن گل در خاتم معرق اشاره نمود. در جدول شماره ۱ به تفاوت های اساسی این دو شیوه پرداخته شده است. دستاوردهایی که در خاتم کاری دوره قاجار محقق گشته در دو بخش خاتم سازی و خاتم چسبانی بوده که به طور کلی دستاوردها در جدول شماره ۲ و تحلیل چگونگی تداوم آن در جدول شماره ۳ مشاهده می گردد؛ از مهم ترین دستاوردهای خاتم سازی می توان به خاتم پرهای و خاتم توگلو مروراید اشاره نمود. خاتم پرهای حاصل تنوع مواد اولیه در خاتم سازی بوده که خود نیز

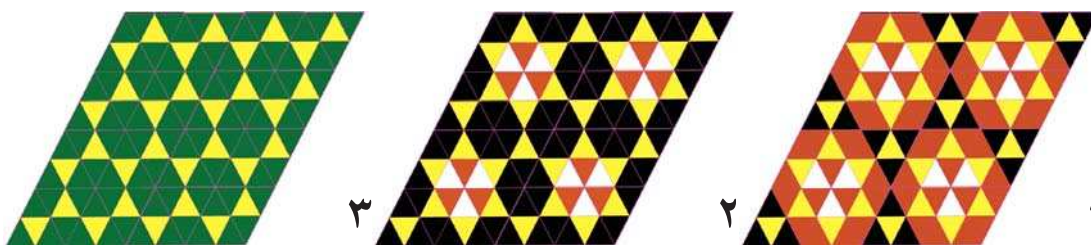
موجود خاستگاهش هند است و از آن کشور به ایران راه یافته و توسط هنرمندان و صنعتگران ایرانی تکمیل شده و گسترش پیدا کرده. این هنر-صنعت که در ابتدای ورود به ایران تلفیقی از چوب و فلز بود، به کمک ذوق و اندیشه معرق سازان ایرانی تغییر سیما داد و هنرمندان ایرانی به جای یک نوع چوب که معمولاً متن اصلی دست ساخته ها را تشکیل می داد به استفاده از انواع چوب با رنگ های مختلف پرداختند (حسن بیگی، ۱۳۶۵، ۱۸۲). از نمونه های شاخص می توان به درهای ورودی بقعه شاه نعمت الله ولی در ماهان و همچنین صندوق مقبره شیخ صفی در اردبیل که مربوط به دوره صفوی است، اشاره نمود (تصویر ۱-۷ و ۲).

۳- شیوه خاتم معرق و عوامل مؤثر در تداوم آن تا دهه اخیر

شیوه خاتم معرق یکی از روش های تزیین در خاتم کاری است؛ روش کار در این شیوه به این صورت بوده که پس از رسم طرح در محل اجرای خاتم معرق، از خاتم های رنگی -اغلب پرهای- استفاده می شود. در این شیوه قبل از برش خاتم اطراف شکل مورد نظر را با مداد سیاه پرنقش می نمایند. سپس ورق خاتم را از پشت روی آن گذاشته و فشار داده به طوری که نقش شکل مورد نظر پشت ورق خاتم مشخص شود؛ پس از آن خاتم را با کمان اهر برش زده و در محل مورد نظر می چسبانند. در راستای اجرای معرق خاتم، الگوی نقش مورد نظر را روی یک ورق یک تکه از خاتم ۲ با چسب می چسبانند و پس از برش آن به وسیله کمان اهر، خاتم را در محل مورد نظر می چسبانند؛ این شیوه



تصویر ۸. انواعی از خاتم پرهای با تنوع رنگی قرمز، سیاه و سبز، بخشی از تابلو تزیینی، نام سازنده: سمیرا عرب، زمان ساخت: ۱۳۹۰ه.ش، محفوظ در مجموعه خصوصی، مأخذ: همان.



تصویر ۱، ۲، ۳- رسم انواع خاتم پره‌ای قرمز، سیاه، سبز، مأخذ: نگارندگان

هستیم. علاوه بر خاتم پره‌ای در ساخت سایر خاتم‌ها نیز از لایه استفاده شده است که جعبه محفوظ در موزه کاخ نیاوران یکی از نمونه‌های شاخص است (تصویر ۱۱-۱)؛ همچنین بخشی از خاتم لایه‌دار و ترسیم آن در تصاویر ۱۱-۲ و ۱۱-۳ مشاهده می‌شود. جعبه شطرنج محفوظ در مجموعه پژوهشکده هنرهای سنتی (تصویر ۱۲-۱) مربوط به دوره پهلوی دوم و از جمله آثاری بوده که در تزئین آن از خاتم پره‌ای لایه‌دار استفاده شده است. تصویر ۱۲-۲ ترسیم رنگی خاتم پره‌ای لایه‌دار نمایش داده شده که خطوط زرد رنگ مبین لایه برنجی است. در تصاویر ۱۳-۱ و ۱۳-۲ انواع خاتم پره‌ای لایه‌دار در آثار مربوط به دهه اخیر نمایش داده شده و ترسیم خاتم‌های لایه‌دار که در تصاویر قبل آمده در تصاویر ۱۴-۱ و ۱۴-۲ مشاهده می‌شود.

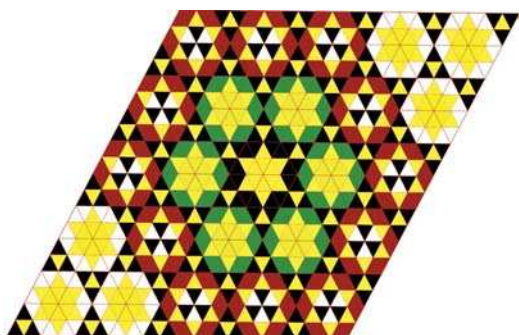
همان طور که ذکر آن نیز رفت از جمله دستاوردهای خاتم چسبانی دوره قاجار، شیوه خاتم معرق بوده است. در این شیوه به طور عمده از خاتم پره‌ای که از دستاوردهای ارزشمند خاتم‌سازی این دوره نیز محسوب می‌گردد، استفاده می‌شود. از دلایل عمده و اساسی کاربرد این خاتم در شیوه خاتم معرق، عدم آسیب‌پذیری نقش و همچنین تنوع رنگی حاصل از کاربرد آن در اثر اشاره نمود که به طور جدی سبب تداوم و استقبال این شیوه تا دهه اخیر شده است. در راستای اجرای شیوه خاتم معرق علاوه بر

از عوامل تداوم شیوه خاتم معرق تا دهه اخیر محسوب می‌گردد.

یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین عوامل در تداوم این شیوه تا دهه اخیر ساخت خاتم پره‌ای است. ساخت این خاتم نسبت به سایر خاتم‌ها ساده‌تر و تنوع رنگی آن نسبت به سایر خاتم‌ها بیشتر است (تصویر ۸، ۹-۱، ۹-۲ و ۹-۳) و همین نکته سبب کاربرد و تداوم آن شده است. برای ساخت خاتم پره‌ای اغلب از چوب، آلیاژ برنج و به ندرت از استخوان استفاده می‌شود.

رواج استفاده از خاتم پره‌ای به ویژه خاتم پره‌ای لایه‌دار ۵ پس از دوره قاجار رو به افزون بوده و این خاتم را با اقبال خوبی مواجه ساخت. «لایه برنجی ورقی نازک و ظریف از برنج که گاه هنگام ساختن گل‌های خاتم دور پره یا توگلو پیچیده می‌شود و مقطع آن به شکل خطی بسیار باریک روی سطح خاتم به چشم می‌خورد و بر جلوه آن می‌افزاید» (طباطبایی، ۱۳۸۲، ۱۱۶) نمونه‌های محدودی از این دست مربوط به دوره قاجار بوده که از جمله می‌توان به جعبه محفوظ در موزه بنیاد مستضعفان اشاره نمود (تصویر ۱۰-۱)؛ رسم خاتم پره‌ای لایه‌دار در تصویر ۱۰-۲ نمایش داده شده است.

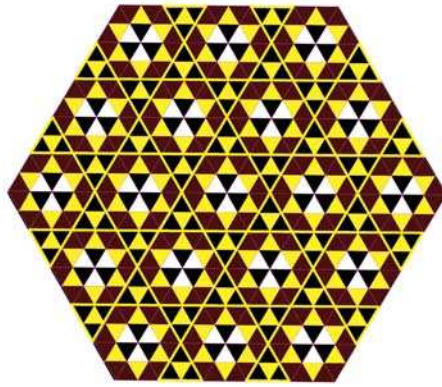
لازم به ذکر بوده تا پیش از دوره قاجار در ساخت خاتم پره‌ای کمتر از لایه استفاده شده است. در آثار پس از قاجار علاوه بر تنوع رنگی کاربرد لایه در خاتم را بیشتر شاهد



تصویر ۱۰، ۱- جعبه، مربوط به دوره قاجار، محفوظ در موزه بنیاد مستضعفان، ۲- ترسیم خاتم پره‌ای لایه‌دار، مأخذ: همان.



۱. این روش برای جلوگیری از هدر رفت خاتم بوده که از مهم‌ترین تفاوت‌های خاتم معرق با معرق خاتم است.
۲. قبلاً لایه‌ها را کنار هم چسبانده و ورق یک تکه را آماده می‌نمایند.



تصویر ۱۲-۱. جعبه شطرنج، زمان ساخت: پهلوی دوم، نام سازنده: استاد غلامرضا روزی طلب، ۲-ترسیم خاتم پره‌ای لایه دار، مأخذ: همان.



تصویر ۱۱. ۱-جعبه خاتم (مربوط به پهلوی دوم)، محفوظ در موزه کاخ نیاوران، ۲-خاتم لایه دار چهارگلی، ۳-ترسیم خاتم لایه دار چهارگلی، مأخذ: همان.

نسبت به سایر خاتم‌ها تنوع رنگی بیشتری دارد. در راستای پدید آمدن خاتم معرق، استفاده از حائل رایج شد؛ حائل به دلایل عمده از جمله ایجاد زیبایی، جلوگیری از آسیب‌های احتمالی هنگام پرداخت خاتم، جلوگیری از فرسایش تدریجی اثر و همچنین به عنوان جداکننده خاتم از زمینه یا جدا کننده بین دو نقش مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ جنس حائل به طور معمول از استخوان بوده که از نوآوری‌های دهه اخیر می‌توان به اضافه شدن انواع چوب مانند شمشاد، نارنج و ... نیز اشاره نمود. تنوع در ضخامت حائل از جمله مواردی است که تا دهه اخیر در آثار مشاهده می‌گردد (تصویر ۱۶). ضخامت حائل به دو صورت یکسان و متغییر در آثار خاتم معرق مشاهده می‌گردد. ضخامت حائل به صورت متغییر به این صورت بوده که به طور مثال وقتی حائل از نقطه A شروع شده و دور نقش می‌چرخد تا به نقطه شروع برسد در برخی نقاط با تغییر ضخامت داشته ایجاد سایه روشن و زیبایی بیشتر نماید.

۳-تحلیل اثر خاتم معرق دوره قاجار
۳-۱ منبر محفوظ در مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان

منبر محفوظ در مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان با ۲۸۹ سانتیمتر ارتفاع، ۲۵۵ سانتیمتر طول و ۱۰۰ سانتیمتر عرض، ۴ عدد پله و دارای ۲۳ قطعه جداگانه که ۲۰ قطعه

نقوش، زمینه اثر نیز با انواعی از خاتم پره‌ای در رنگ‌های مختلف پُر می‌شود (تصویر ۱۵).

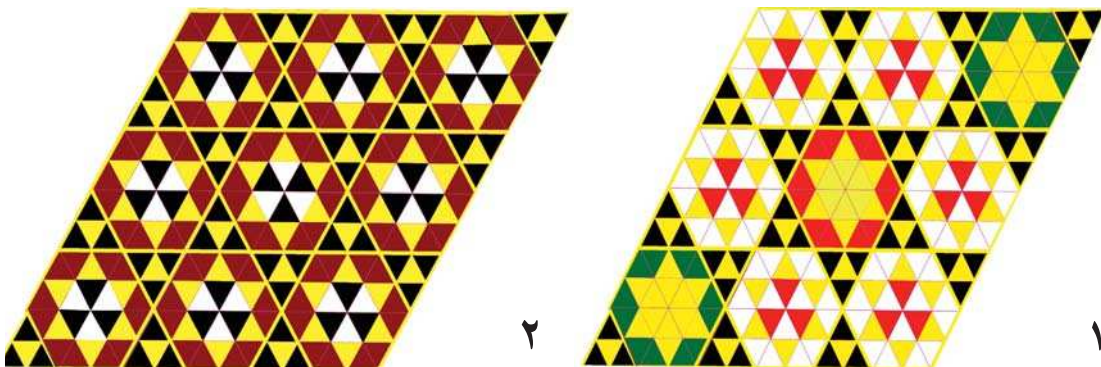
خاتم پره‌ای یکی از انواع پرکاربرد خاتم بوده که به احتمال شکل ساده آن از اواخر زندیه آغاز و در دوره قاجار با تنوع رنگی بسیار و انواع مختلف به کار رفته است. اگر چه طرح این خاتم بسیار ساده بوده اما رنگ‌های متنوع آن سبب کاربرد بسیار به ویژه در شیوه خاتم معرق شده است. در ساخت خاتم پره‌ای به طور معمول از دو یا سه رنگ چوب، آلیاژ و به ندرت از استخوان استفاده می‌شود. مهم‌ترین علت کاربرد خاتم پره‌ای در آغاز، پدید آمدن شیوه خاتم معرق بوده که به صورت گسترده در آثار دوره قاجار مشاهده می‌شود. خاتم پره‌ای در صورت استفاده در شیوه خاتم معرق به لحاظ نقش آسیب کمتری دیده و

جدول ۱. تحلیل تفاوت‌های اجرایی خاتم معرق و معرق خاتم، مأخذ: همان.

عناوین	خاتم معرق	معرق خاتم
جور کردن گل	در یک اثر خاتم معرق، جور کردن گل‌های خاتم در اهمیت است. همچنین تلاش برای از بین نرفتن نقش مثلث‌ها در خاتم معرق بسیار است. چنانچه نقش مثلث‌ها از بین رود، نظم آن دچار اشکال شده و وجه تصویری اثر دچار آسیب خواهد شد.	در یک اثر معرق خاتم، جور کردن گل‌های خاتم در اهمیت نیست. همچنین در صورت از بین رفتن نقش مثلث‌ها آسیبی به کل طرح معرق وارد نمی‌شود.
هدر رفت خاتم	در یک اثر خاتم معرق، هدر رفت خاتم بسیار کم است؛ به دلیل این که خاتم به صورت ورق (لایه) ورق مورد استفاده قرار می‌گیرد، خاتم کمتری هدر می‌رود.	در یک اثر معرق خاتم، هدر رفت خاتم بیشتر است؛ ورق‌های خاتم را کنار هم چسبانده و در نهایت به صورت یک ورق یکپارچه در می‌آورند و الگوی مورد نظر را روی آن چسبانده، برش زده و در محل مورد نظر قرار می‌دهند.
میزان کاربرد خاتم	استفاده از خاتم به عنوان ماده غالب در یک اثر خاتم معرق بیش از ۹۰ درصد است.	استفاده از خاتم به عنوان ماده غالب در یک اثر خاتم معرق بیش از ۹۰ درصد است.
شیوه کار	شیوه برش خاتم در خاتم معرق به این صورت بوده که ابتدا اطراف نقش را با مداد سیاه پر رنگ کرده، سپس خاتم را روی آن فشار می‌دهند تا نقش به طور کامل پشت خاتم بیفتد. بعد از آن با کمان اره خاتم را برش زده و در محل مورد نظر قرار می‌دهند.	شیوه برش خاتم در معرق خاتم به این صورت بوده که الگوی مورد نظر را روی خاتم به صورت موقتی می‌چسبانند؛ سپس با کمان اره آن را برش زده و خاتم را جایگزین الگو در محل مورد نظر می‌نمایند.



تصویر ۱۳. ۱ و ۲-خاتم پره‌ای لایه دار، بخشی از اثر، دهه اخیر، مأخذ: همان.



تصویر ۱۴. ۱ و ۲-ترسیم خاتم پره‌ای لایه دار، مأخذ: همان.

شده است (تصویر ۲۱-۱). شیوه منحصر به فرد خاتم معرق و تنوع رنگی خاتم‌های پره‌ای در این اثر، آن را به یک اثر شاخص تبدیل ساخته است. در تمام بخش‌ها نقوش خاتم با حائلی از جنس استخوان احاطه شده که ضخامت حائل در تمام طول نقش یکسان نیست. شاید بتوان آغاز استفاده از حائل با تغییر ضخامت را مربوط به این اثر دانست؛ تا پیش از آن ضخامت حائل که به عنوان نگهدارنده و محافظ خاتم بوده، به صورت یکسان در تمام بخش‌های یک نقش به کار رفته است. در این اثر ما شاهد گونه‌ای از حائل هستیم که ضخامت آن در اطراف نقش یکسان نیست. انواع خاتم‌های پره‌ای با طیف رنگی قرمز، سیاه، سبز و سفید و همچنین خاتم‌های پره‌ای لایه‌دار در خاتم معرق این اثر به زیبایی استفاده شده که می‌توان تداوم نوآوری و خلاقیت را در این اثر مشاهده نمود (تصویر ۲۱-۲). اثر مذکور حاصل زحمات گروهی از هنرمندان خاتم‌کار پژوهشکده هنرهای سنتی بوده که در دوره پهلوی دوم ساخته شده است.

۲-۴- میز تحریر و صندلی محفوظ در گنجینه پژوهشکده هنرهای سنتی
میز تحریر و صندلی محفوظ در گنجینه پژوهشکده هنرهای سنتی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری (تصویر ۲۲-۱) از دیگر آثار شاخص خاتم‌کاری مربوط

در این تنبک شامل نقوش هندسی ساده، خط و کتیبه و رنگ آن مایل به قرمز است. کتیبه‌ها در نوار بالایی کاسه شامل اشعار فارسی و در مرکز کاسه نام سازنده، سال و نام سفارش‌دهنده با خط نستعلیق از جنس استخوان روی زمینه‌ای از چوب (به احتمال چوب فوفل) مشاهده می‌شود؛ نام سازنده اثر محمد کاظم شیرازی و سال ساخت آن ۱۳۱۹ است. خاتم‌کاری در دوره قاجار علاوه بر تزیین آثار کاربردی و بخشی از تزیینات معماری، در تزیین سازه‌های موسیقی نیز مورد استفاده قرار گرفته که تنبک مذکور یکی از نمونه‌های شاخص محسوب می‌گردد. در قسمت کاسه و نفیر تنبک شیوه خاتم معرق برای تزیین مشاهده می‌شود؛ حائل با ضخامت یکسان و از جنس استخوان است. همچنین خاتم پره‌ای با تنوع رنگی سبز و قرمز در این اثر به زیبایی مورد استفاده قرار گرفته است.

۴- تحلیل تداوم خاتم معرق پس از دوره قاجار

۴-۱- میز تحریر محفوظ در موزه ویکتوریا و آلبرت
میز تحریر محفوظ در موزه ویکتوریا و آلبرت با ابعاد ۷۵ سانتیمتر ارتفاع، ۲۲۰ سانتیمتر طول و ۱۱۰ سانتیمتر عرض بوده و به شیوه خاتم معرق تزیین شده است. میز مذکور از نمونه‌های برجسته خاتم‌کاری به شیوه خاتم معرق محسوب می‌شود که در دوره پهلوی دوم ساخته

در بخش مرکزی صفحه میز، بخش‌های جانبی، حاشیه روی صفحه میز، روی کتوشها و پشت تکیه‌گاه صندلی از شیوه خاتم معرق برای تزئین استفاده شده است. این اثر یکی از آثار محفوظ در ایران بوده که تداوم شیوه خاتم معرق را می‌توان به روشنی در آن مشاهده نمود. یکی از مهم‌ترین شاخصه‌های این اثر استفاده از انواع خاتم پره‌ای با تنوع رنگی سبز، سفید، قرمز، نارنجی، مشکی و ... در شیوه خاتم معرق آن است. خاتم پره‌ای چنان با مهارت در نقوش گل، برگ و پرندگان مورد استفاده قرار گرفته که طیفی وسیعی از رنگ به این اثر اهدا شده است. در این اثر جنس حائل از استخوان بوده و ضخامت آن به دو صورت یکسان و متغیر به کار رفته است.

تصویر ۲۲: ۱- میز تحریر و صندلی، نام سازنده: هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی، زمان ساخت: پهلوی دوم، محفوظ در گنجینه هنرهای سنتی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری؛ ۲- انواع خاتم پره‌ای با طیف رنگی در بخشی از اثر (صندلی)، نام سازنده: هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی، زمان ساخت: پهلوی دوم، محفوظ در گنجینه هنرهای سنتی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ذوق و مهارت در رنگ‌بندی و تنوع استفاده از خاتم به گونه‌ای در این اثر جلوه نموده که گویی نگارگر با قلم نگارگری به نقاشی طبیعت پیرامون پرداخته و نتیجه آن بازنمایی لحظه‌ای از طبیعت رنگارنگ شده است. همچنین در این اثر انواعی از خاتم‌های پره‌ای لایه‌دار با رنگ‌های قرمز (طیف قرمز-صورتی و بنفش)، سبز (طیف سبز) و سیاه به کار رفته که زیبایی آن را دو چندان نموده است (تصویر ۲۲-۲). این اثر برای شناسایی و واکاوی خاتم‌کاری منبع غنی و مناسبی برای مطالعه و واکاوی بوده که خوشبختانه برای مطالعه آن ممانعت‌های بی‌دلیل



تصویر ۱۵. بخشی از صندلی خاتم معرق، محفوظ در موزه ملی، زمان ساخت: پهلوی دوم، نام سازنده: هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی، مأخذ: همان.

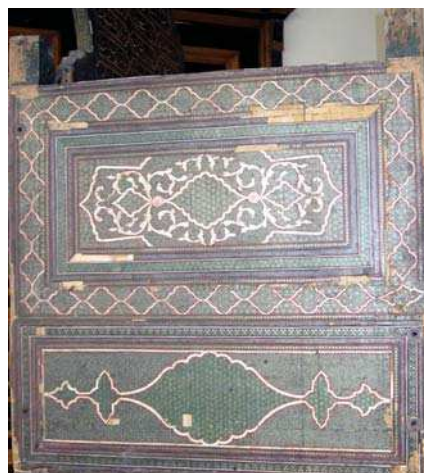
به پهلوی دوم است. این میز با ۸۰ سانتیمتر ارتفاع، ۲۳۰ سانتیمتر طول و ۱۲۰ سانتیمتر عرض بوده که به شیوه خاتم معرق تزئین شده است. طراحی و خاتم‌کاری این اثر شاخص بر عهده گروهی از هنرمندان گنجینه مذکور است.



تصویر ۱۶: ۱- بخشی از رحل خاتم (حائل با ضخامت یکسان)، نام سازنده: مرتضی اسدی، زمان ساخت: ۱۳۹۲ ه.ش، محفوظ در گنجینه هنرهای سنتی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری؛ ۲- بخشی از تابلو تزئینی خاتم (حائل با ضخامت یکسان)، نام سازنده: سمیرا عرب، زمان ساخت: ۱۳۹۰ ه.ش، محفوظ در مجموعه خصوصی؛ ۳- بخشی از میز تحریر خاتم معرق (حائل با ضخامت متغییر)، نام سازنده: هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی، زمان ساخت: پهلوی دوم، محفوظ در گنجینه هنرهای سنتی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، مأخذ: همان.



تصویر ۱۸. جعبه شطرنج محفوظ در موزه رضا عباسی، زمان ساخت: اواخر دوره قاجار، مأخذ: همان.



تصویر ۱۷. بخش از نمای جانبی منبر، زمان ساخت: ۱۲۷۴ هـ.، نام سازنده: محمد جعفر شیرازی، محفوظ در مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان، مأخذ: همان.



تصویر ۱۹. ۱- تنبک محفوظ در موزه استاد صبا؛ ۲- بخشی از اثر (حائل با ضخامت یکسان)؛ زمان ساخت: ۱۳۱۹، نام سازنده: محمد کاظم شیرازی، مأخذ: همان.



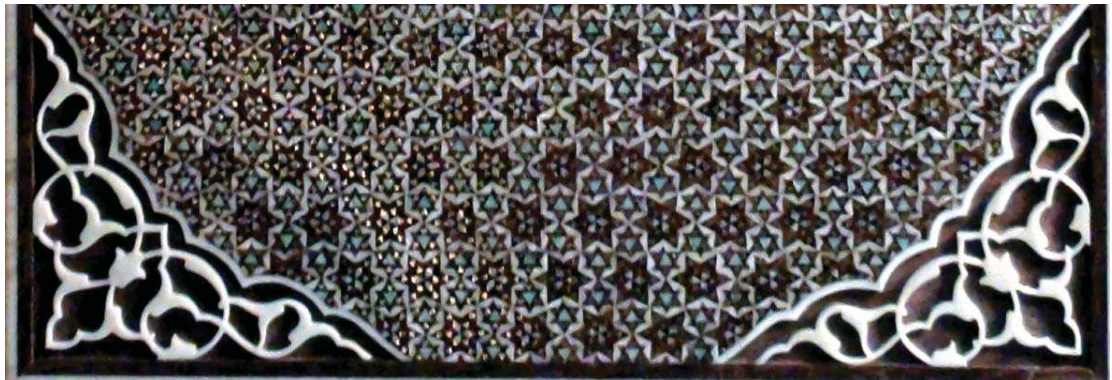
تصویر ۲۰. ۱- میز تحریر محفوظ در موزه ویکتوریا و آلبرت؛ ۲- بخشی از اثر، نام سازنده: هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی، زمان ساخت: پهلوی دوم، بخشی از خاتم‌کاری میز تحریر محفوظ در موزه ویکتوریا و آلبرت



تصویر ۲۱. ۱- میز تحریر و صندلی، نام سازنده: هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی، زمان ساخت: پهلوی دوم، محفوظ در گنجینه هنرهای سنتی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری؛ ۲- انواع خاتم پره‌ای با طیف رنگی در بخشی از اثر (صندلی)، نام سازنده: هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی، زمان ساخت: پهلوی دوم، محفوظ در گنجینه هنرهای سنتی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری



تصویر ۲۲. ۱- رحل؛ ۲- بخشی از رحل، نام سازنده: مرتضی اسدی، زمان ساخت: ۱۳۹۲ ه.ش، محفوظ در گنجینه هنرهای سنتی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، مأخذ: نگارندگان



تصویر ۲۳. بخشی از رحل، نام سازنده: مرتضی اسدی، زمان ساخت: ۱۳۹۲ ه.ش، محفوظ در گنجینه هنرهای سنتی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، مأخذ: همان.

وجود نداشته و هنرمندان و محققین می‌توانند برای مطالعه به آن مراجعه و استناد نمایند.

۳-۴ رحل محفوظ در گنجینه پژوهشکده هنرهای سنتی

تصویر ۲۴: بخشی از رحل، نام سازنده: مرتضی اسدی، زمان ساخت: ۱۳۹۲ ه.ش، محفوظ در گنجینه هنرهای سنتی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، مأخذ: نگارندگان رحل محفوظ در پژوهشکده هنرهای سنتی از دیگر آثار ارزشمند خاتم معرق بوده که در سال ۱۳۹۲ ساخته شده است. رحل مذکور ۸ سانتیمتر ارتفاع، ۶۰ سانتیمتر طول

و ۲۵ سانتیمتر عرض دارد و نمونه ارزشمندی بوده که براساس آن تداوم شیوه خاتم معرق به روشنی مشاهده می‌گردد (تصویر ۲۳-۱ و ۲). در این اثر از انواع خاتم پره‌ای به ویژه خاتم پره‌ای لایه‌دار با تنوع رنگی قرمز، سفید و قهوه‌ای استفاده شده است. در این رحل علاوه بر شیوه خاتم معرق از شیوه خاتم مشبک نیز برای تزیین استفاده شده است؛ در این شیوه به طور معمول از استخوان به صورت مشبک با انواعی از نقش (اغلب گیاهی) روی خاتم استفاده می‌شود (تصویر ۲۴). در جدول شماره ۴ آثار شاخص مربوط به این شیوه و عوامل مؤثر در تداوم آن آورده شده است.

جدول ۳. دستاوردهای خاتم‌کاری پس از دوره دوره قاجار، مأخذ: همان.

آثار پس از دوره قاجار	مشخصات فیزیکی	مؤلفه‌های خاتم‌سازی	مؤلفه‌های خاتم چسبانی	تصویر اثر
میز کنفرانس محفوظ در موزه ویکتوریا و آلبرت	زمان ساخت: پهلوی دوم نام سازنده: هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی	تنوع رنگی خاتم پره‌ای، خاتم پره‌ای لایه دار، تنوع مواد اولیه	خاتم معرق، تنوع استفاده از حائل	
میز تحریر و صندلی محفوظ در گنجینه پژوهشکده هنرهای سنتی	زمان ساخت: پهلوی دوم نام سازنده: هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی	تنوع رنگی خاتم پره‌ای، خاتم پره‌ای لایه دار، تنوع مواد اولیه	خاتم معرق، تنوع استفاده از حائل	
رحل محفوظ در گنجینه پژوهشکده هنرهای سنتی	زمان ساخت: ۱۳۹۲ ه.ش نام سازنده: مرتضی اسدی	تنوع رنگی خاتم پره‌ای، خاتم پره‌ای لایه دار، تنوع مواد اولیه	خاتم معرق، تنوع استفاده از حائل	

جدول ۴. آثار شاخص شیوه خاتم معرق دوره قاجار و پس از آن و عوامل مؤثر در تداوم خاتم معرق؛ مأخذ: همان.

آثار خاتم معرق پس از دوره قاجار	آثار خاتم معرق دوره قاجار	ردیف
 <p>بخشی از تابلو تزیینی، محفوظ در مجموعه پژوهشکده هنرهای سنتی؛ (استخوان روی زمینه‌ای از خاتم) نام سازنده: هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی</p>	 <p>بخشی از دف، محفوظ در موزه استاد صبا؛ (استخوان روی زمینه‌ای از چوب) نام سازنده: نامشخص</p>	۱
 <p>بخشی از در ورودی، تالار خاتم کاخ مرمر؛ (استخوان روی زمینه‌ای از خاتم) نام سازنده: جمعی از هنرمندان خاتم‌کار ایران</p>	 <p>منبر، بخشی از اثر، محفوظ در مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان؛ (استخوان روی زمینه‌ای از خاتم) نام سازنده: محمد جعفر شیرازی</p>	شیوه خاتم معرق
 <p>بخشی از صندلی، محفوظ موزه هنرهای ملی (استخوان روی زمینه‌ای از خاتم) نام سازنده: هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی</p>		
 <p>لوازم تحریر، محفوظ در موزه کاخ نیاوران نام سازنده: نامشخص</p>	 <p>جعبه شطرنج، محفوظ در مجموعه پژوهشکده هنرهای سنتی نام سازنده: مرحوم استاد غلامرضا روزی طلب</p>	۲
 <p>خاتم پرده‌ای، محفوظ در مجموعه پژوهشکده هنرهای سنتی نام سازنده: سمیرا عرب</p>	 <p>بخشی از در ورودی، مجموعه موزه حرم عبدالعظیم حسنی^(۱) نام سازنده: جمعی از هنرمندان خاتم‌کار ایران</p>	خاتم پرده‌ای (از)
 <p>خاتم پرده‌ای، محفوظ در مجموعه پژوهشکده هنرهای سنتی نام سازنده: سمیرا عرب</p>		
 <p>جعبه و بخشی از آن، محفوظ در مجموعه پژوهشکده هنرهای سنتی نام سازنده: مرتضی اسدی</p>	 <p>بخشی از اثر (قاب)، محفوظ در موزه مقدم نام سازنده: نامشخص</p>	
 <p>بخشی از جعبه شطرنج، محفوظ در مجموعه پژوهشکده هنرهای سنتی نام سازنده: مرحوم استاد غلامرضا روزی طلب</p>		
 <p>بخشی از میز، محفوظ در مجموعه پژوهشکده هنرهای سنتی (استخوان روی زمینه‌ای از خاتم) نام سازنده: هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی</p>		

 <p>بخشی از رحل، محفوظ در مجموعه پژوهشکده هنرهای سنتی؛ (چوب روی زمینه‌ای از خاتم) «بدون حائل نام سازنده: مرتضی اسدی</p>	 <p>بخشی از منبر، محفوظ در مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان؛ (استخوان روی زمینه‌ای از خاتم) «بدون حائل نام سازنده: محمد جعفر شیرازی</p>	<p>۴</p> <p>حائل</p>	
 <p>بخشی از تابلو تزیینی گره، محفوظ در مجموعه پژوهشکده هنرهای سنتی؛ (خاتم روی زمینه‌ای از چوب) «بدون حائل نام سازنده: هنرمندان کارگاه خاتم‌کاری پژوهشکده هنرهای سنتی</p>	 <p>بخشی از منبر، محفوظ در مجموعه میراث جهانی کاخ گلستان؛ (استخوان روی زمینه‌ای از خاتم) «حائل یکسان نام سازنده: محمد جعفر شیرازی</p>		
 <p>تابلو تزیینی گره، (استخوان روی زمینه‌ای از خاتم) «حائل یکسان نام سازنده: سمیرا عرب</p>			
 <p>تابلو تزیینی، بخشی از اثر، محفوظ در مجموعه پژوهشکده هنرهای سنتی؛ (خاتم روی زمینه‌ای از چوب) «بدون حائل نام سازنده: جعفر خواجه شیرانی</p>			

نتیجه

خاتم‌کاری یکی از شیوه‌های تزیین اشیاء چوبی بوده که آغاز آن مربوط به دوره آل مظفر در ایران است. این هنر با وجود فراز و نشیب‌های بسیار، تاکنون تداوم یافته و می‌توان گفت در هر دوره ویژگی‌های منحصر به فردی کسب نموده است. دوره قاجار یکی از دوره‌های پراهمیت و شاخص خاتم‌کاری محسوب می‌گردد که دستاوردهای ارزشمندی را به خاتم‌کاری افزودن نموده است. یکی از دستاوردهای مهم در خاتم‌کاری این دوره ظهور شیوه خاتم معرق بوده که متأسفانه با وجود ارزش‌های بسیار آن، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. با مطالعه و تحلیل شیوه اجرایی خاتم معرق می‌توان نتیجه گرفت این شیوه تزیینی که زیر مجموعه هنر خاتم‌کاری محسوب می‌گردد، از دوره قاجار مورد اهمیت در تزیینات خاتم‌کاری قرار گرفته است. خاتم معرق پس از دوره قاجار نیز با نوآوری‌هایی همچون ظهور حائل، تنوع استفاده از خاتم پره‌ای و خاتم پره‌ای لایه‌دار روبرو شده است. این شیوه از تزیین خاتم‌کاری سعی در جور کردن گل و همچنین جلوگیری از هدر رفت خاتم داشته که در نهایت آثار با این ویژگی که مواد اولیه غالب آن خاتم نیز بوده را تحت عنوان خاتم معرق می‌نامند. در این پژوهش با توجه به هدف اصلی که تحلیل شیوه اجرایی خاتم معرق بوده است، شش اثر خاتم معرق از دوره قاجار تا دهه اخیر مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته است. بر این اساس می‌توان گفت شیوه خاتم معرق سعی در ایجاد تنوع رنگی، زیبایی و سهولت در تفکیک رنگی داشته که آثار آن به دو شکل بدون حائل و با حائل در گنجینه‌های هنری محفوظ است. از مهم‌ترین نتایج حاصل که نقش مؤثری در تداوم این شیوه داشته علاوه بر حائل و تنوع آن می‌توان به خاتم پره‌ای و همچنین خاتم پره‌ای لایه‌دار اشاره نمود.

منابع و مأخذ

- آشوری، محمدتقی، ۱۳۹۶، سیر تحول معرق چوب در اروپا <http://ensani.ir/fa/article/12/06/1398>، ابن عباسی، ادریس و علی اصغر مقتدائی، ۱۳۹۲، هنرهای دستی و سیر تحول آن در ایران، چاپ دوم، تهران، جمال هنر.
- اخوان فراهانی، جعفر و همکاران، مختصری درباره چوب و صنایع دستی چوبی، صنایع دستی، شماره ۳۰، دوره سوم، ۱۳۷۰، ۱۰۰-۱۱۸.
- اکبرزاده، مریم، ۱۳۹۴، بررسی نقوش خاتم گره در خاتم‌سازی سبک شیراز، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر، شیراز، واحد بین الملل دانشگاه شیراز.
- باغبان ماهر، سجاد و بهاره غلامیان، اصالت آثار هنری، ماهنامه حکمت و معرفت، سال پنجم، شماره ۱۰، ۱۳۸۹، ۴۹-۴۴.
- حسن بیگی، محمد ابراهیم، ۱۳۶۵، مروری بر صنایع دستی ایران، چاپ اول، تهران، صنوبر.
- روزی طلب، غلامرضا و جلالی، ناهید، ۱۳۸۲، هنر خاتم، چاپ اول، تهران، سمت.
- زمرشیدی، حسین، ۱۳۶۵، گره چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی، تهران، مرکز دانشگاهی.
- ساریخانی، مجید، تکنیک‌های تزیینی و شیوه ساخت مصنوعات چوبی ایران در دوران اسلامی، میراث جاویدان، شماره ۵۵، ۱۳۸۵، ۶۱-۴۱.
- سید صدر، سید ابوالقاسم، ۱۳۸۱، دایره المعارف معماری و شهر سازی، چاپ اول، تهران، آزاده.
- شریف زاده، سید عبدالمجید، ۱۳۸۱، هندسه نقوش ۱، چاپ سوم، تهران، سرو.
- طباطبائی، نسرین، ۱۳۸۲، واژه‌نامه توصیفی خاتم‌سازی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- طهوری، دلشاد، ۱۳۶۵، هنر خاتم‌سازی در ایران، تهران، سروش.
- عرب، سمیرا، ۱۳۹۷/۰۳/۲۱، مصاحبه شونده: سید عبدالمجید شریف زاده، پژوهشگر هنرهای سنتی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- عرب، سمیرا، ۱۳۹۹/۰۵/۲۵، مصاحبه شونده: محمد هادی گلریز خاتمی، کارگاه استاد محمد هادی گلریز خاتمی.
- عرب، سمیرا، غلامعلی حاتم و فاطمه شاهرویدی، نوآوری در خاتم‌کاری دوره قاجار، نگره، شماره ۵۷، ۱۴۰۰، ۱۹۵-۱۵۵.
- کریم نیا، مینو، ۱۳۷۵، معرق روی چوب، چاپ اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- مصاحب، غلام حسین، ۱۳۴۵، دایره المعارف فارسی، جلد اول، چاپ اول، تهران، فرانکلین.
- هنر فر، لطف اله، ۱۳۵۵، سیری در صنایع دستی ایران، ویراستاران جی گلاک و سومی هیرامو تو گلاک، تهران، بانک ملی.

Jokilehto, J,2006, "Considerations On Authenticity And Integrity In World Heritage Context", City&Time. Vol.1, No.2, pp 70-83.

Baldini, Umberto, 1996, "Theory of restoration and methodological unity", Historical and philosophical issues in the conservation of cultural heritage Nicholas Stanley Price et al. (ed.), The Getty 2(12):355-357.

www.metmuseum.org

Study and Analysis of the Execution Method of Marquetry Inlay from the Qajar Period to the Recent Decade

Samira Arab, PhD Student, Department of Analytical and Comparative Studies of Islamic Art, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Research Expert at Institute of Cultural Heritage & Tourism, Tehran, Iran.

Gholamali Hatam (Corresponding Author), Full Professor, Department of Art Research, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran-Iran.

Fateme Shahroodi, Assistant Professor, Department of Art Research, Central Tehran Branch, Islamic Azad University

Received: 2022/02/14 Accepted: 2022/06/14



According to historical sources, (Khātam) inlay is one of the wooden arts of Iran, beginning of which may be considered in the Al-Muzaffar period based on the inlay that remains preserved in the Metropolitan Museum. Remaining pieces from the Safavid era, namely entrance doors, particularly in palaces, as well as chairs, suggest that this period has been notably one the glorious eras of this art in Iran. The centre of producing these works in the Safavid era was Isfahan city, though later it was replaced by Shiraz which became the only remaining centre of this craft. This art has achieved valuable achievements in each period, some of which have continued to this day. Among the works of inlay left from the past, there are unique masterpieces, an important part of which is related to the Qajar period. The aim of this study was to explain the marquetry inlay method and to analyze its continuity in order to answer the following **questions**: 1. What are the technical characteristics of the marquetry inlay method? 2- What factors are effective in the continuation of the marquetry inlay from the Qajar period to the recent decade? One of the technical features of the marquetry inlay method is the creation of color diversity in inlaying, which has been achieved with the help of inlay blades. In this **research**, the descriptive-analytical research method and its methodological approach are based on a constructivist approach. One of the most important factors in the continuation of this method is the parehiy inlay, the use of which has also been under the influence of factors such as the variety of raw materials, as well as ease and speed in construction. For this purpose, the effects of the marquetry inlay index from the Qajar period to the recent decade have been studied despite the limited number of works of statistical samples which include 3 works preserved in the World Heritage Collection of Golestan Palace, Ostad Saba Museum and Reza Abbasi Museum, 2 works preserved in the Research Institute of Traditional Arts and 1 work preserved in the private collection of Victoria and Albert, which has been purposefully selected. In this **research**, the research **method** is descriptive-analytical. The collection of materials was based on library studies and field observations. The results of the analysis show that the marquetry inlay method, which is one of the



important achievements of Qajar inlay, has been influenced by the emergence of parehiy inlay. Also, the variety of colors resulting from the variety of raw materials in the inlay and the emergence of a barrier as a protector and maintainer of the inlay have provided the continuation of this method until the last decade. One of the most important findings of this study, in addition to defining the characteristics of the last achievements of the Qajar period, has been the analysis of how marquetry inlay has continued so far. The results of studies showed that not only the Qajar period was one of the most important and influential historical periods in inlay, but also the achievements that were added to inlay in this period have continued until now and this point has caused the dynamism of this art. The data of this research have been collected by library and field methods (observation and interview). Due to the limitations of writing, instead of scientific citation, the method of producing science has been used in many cases. In this regard, while collecting library information, more field methods are used and by referring to the works and directly observing their analyses, analysis and exact characteristics are extracted without any prejudice. Thematic features in this research require the use of historical methods for analysis. The studied samples are 6 inlaid works, which are also decorated in the style of mosaic inlays and are preserved in domestic and foreign museums. The sampling method is selective and purposeful. The analysis of information and data, used in this research, has been done qualitatively. The most important achievements of Qajar period inlaying are Parhati inlay, Toglo Morvarid inlay and marquetry inlay method. One of the most important factors in the continuation of these achievements, which has caused the dynamism of this art, can be the variety of raw materials, while other significant factors include variety and the emergence of innovations in the use of containers that have appeared in the mosaic inlay. In addition, the inlay, which is one of the most important achievements of the Qajar period, has led to the continuation of the mosaic inlay method until now.

Keywords: Merquetry Inlay, Qajar Period, Parehiy Inlay, Layered Inlay, Color Separation

References: Akbarzadeh, Maryam, 2015, A Study of Inlay Gareh Patterns in Shiraz Style Finishing, M.Sc. Thesis in Art Research, Shiraz, Shiraz University International Branch.

Akhavan Farahani, Jafar et al, 1991, A brief on wood and wooden handicrafts, handicrafts, vol. 30, third volume.

Arab, Samira, 05/25/1399, interviewee: Mohammad Hadi Golriz Khatami, workshop of Professor Mohammad Hadi Golriz Khatami.

Arab, Samira, 21/03/2017, Interviewee: Seyed Abdolmajid Sharifzadeh, Research Institute of Traditional Arts, Cultural Heritage and Tourism Research Institute.

Arab, S.Gh.A.H.F.Sh, 2021, "An Investigation of Innovation at Inlay Style of Qajar Period, Case Study: Inlay pulpit Reserved at Golestan Palace", *Negareh* 1(57):95-110.

Ashouri, Mohammad Taghi, 2019, The evolution of wood mosaic in Europe, Reference date: 12/06/2019, available at: <http://ensani.ir/fa/article>.

Baghban Maher, Sajjad and B.Gh., 2010, "Originality of Art Works", *Monthly of Wisdom and Knowledge*, 5 (10): 49-44.

Baldini, Umberto., 1996, "Theory of restoration and methodological unity", *Historical and philosophical issues in the conservation of cultural heritage*, Nicholas Stanley Price et al, (ed.):355-357

Hassan Beigi, M., 1986, A Review of Iranian Handicrafts, First Edition Tehran, Sanobar.

Honarfar, Lotfollah., 1976, A Look at Iranian Handicrafts, edited by J. Glock and the third Hiram To Glock Tehran, Bank Melli.

IbnAbbasi, Idris and A.A.M., 2013, Handicrafts and its evolution in Iran, second edition Tehran, Jamal Honar.

Jokilehto, J., 2006, "Considerations On Authenticity And Integrity In World Heritage Context", *City&Time* 1(2): 70-83.



- Karimnia, Minoo.,1996, Merquetry on wood, first edition Tehran, Cultural Heritage Organization.
- Masaheb, Gholam Hossein, 1345, Persian Encyclopedia, 1 (1) Tehran, Franklin.
- Rozitalab, Gholamreza.,N.J. , 2003, Inlay Art Tehran, Samat.
- Sarikhani, Majid, Decorative Techniques and the Method of Making Iranian Wooden Artifacts in the Islamic Iran, No. 55, 2006, 46-41.
- Seyed Sadr, Seyed Abolghasem.,2002, Encyclopedia of Architecture and Urban Planning, First Edition Tehran, Azadeh.
- Sharifzadeh, Seyed Abdolmajid.,2002, Geometry of patterns 1, third edition Tehran, Sarv.
- Tabatabai, Nasrin., 2003, Descriptive Glossary of Inlay Tehran, Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Tahoori, Delshad.,1986, The Art of Inlay in Iran Tehran, Soroush.
- Zomrashedi, Hossein, 1986, Chinese Gereh in Islamic architecture and handicrafts, Tehran, University Center.
- www.metmuseum.org